

ERKEN MODERN OSMANLI'DA DELİLER VE DELİLİK ÜZERİNE*

ON "MADMEN" AND MADNESS IN EARLY MODERN OTTOMAN

Şaziye DİNÇER**

Geliş Tarihi/Received:05.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2024

DİNÇER, Şaziye, (2025), "Erken Modern Osmanlı'da Deliler e Delilik Üzerine", Belgi Dergisi, S.29, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2025/1, ss. 377-381.

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ü "deli" maddesinin ilk anlamını, "Aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan" şeklinde verir.¹ Kubbealtı Lugatı'nda ise "aklını yitirme" meselesi biraz daha açıklanır, "...çevresine karşı zararlı davranışlarda bulunan, intibakını yitirmiş, aklını kaçırmış, çıldırmış (kimse), mecnun, dîvâne."² İki sözlük arasındaki bu basit karşılaştırma bile delilik denilen hâlin tarifinin kolay görünmesine rağmen berrak biçimde yapılamadığını, belki de yapılamayacağını ortaya koyar. Sahiden kimdir deli yahut nedir delilik? Cevap aklını yitirmekse, o hâlde akıllılık nedir; tarifini kim yapar, aklın dışına çıktığı nasıl belli olur? Şayet delilik intibakını yitirmekse; intibak nasıl açıklanır? İnsanın intibak sağlayıp sağlayamadığının ölçüsü ne olabilir, bu ölçüyü kim belirler? Bunlar bizi delilik üzerinde, onun tarihi seyri üzerinde yeniden düşünmeye sevk eder.

Artık deli kelimesinin kullanımı pek de uygun bulunmuyor. Delilik, akıl sağlığını yitirmek şeklinde ifade ediliyor. Dikkat edilirse mecnun ile akıl sağlığını yitirmiş kimse arasında bir fark gözlenecektir. Mecnun, doğrudan akla cini getirir. Cinlenmiş yahut cine uğramış kişiye bu bela dışarıdan uğramıştır. Oysa akıl, sağlığını kaybedebildiğine göre tekrar bulabilir. Sorunun kaynağı mecnunluktaki gibi dışarıda değil bilakis bireyin aklının içindedir. Sağlıkla ilgili her şey gibi ona da modern tıp çözüm bulabilir. Böylece klinik, fiziksel rahatsızlıklar gibi zihinsel rahatsızlıkları da kontrolü altına almıştır. Modern tıbbın gelişmesi tüm dünyada benzer bir durum yaratmıştır.

Rüya Kılıç, Erken Modern Dönem Osmanlı'da Deliler ve Delilik kitabında deliliğin Türkiye'deki serüvenini incelemiştir. Neden böyle bir gereksinim duyduğunu kitabının giriş kısmında şu cümlelerle ifade etmiştir: "Türk psikiyatrlarının kendi mesleklerinin tarihine duydukları ilgi sonraki tarih yazımını etkilemiştir. Bu yazıma hâkim olan, modern psikiyatri tarihinin, 19. yüzyılda Osmanlı'ya girişiyle başlayan bir ilerleme hikâyesi, doktorların özverili çalışmalarıyla sağlanan başarı hikâyesi olarak kurgulanmasıdır."³ Yazar, bu satırların devamında Osmanlı tarihçilerinin bu konudaki "sessizliğinden" söz etmektedir. Bu sessizlik hakikaten, yazarın altını çizdiği gibi "dikkate değerdir". Sonuç itibarıyla hastalık da ona karşı üretilen çözümler de sosyal bir olgudur. Dolayısıyla tarihinin geçmişe uzanan merceğinin bunlara uzanmaması beklenemez.

*Rüya Kılıç, Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik, Birinci Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2024, 180 s.

**Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, saziyedincer35@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8927-2672>).

¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 615.

² İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı Misalli* Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 264.

³ Rüya Kılıç, *Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2023, s. 10.

Rüya Kılıç, hastalıkla mücadelenin toplumsal yönünü önceki kitabı *Hasta, Doktor ve Devlet*'te şöyle belirtmiştir: *“Ancak insanların hastalıkla mücadelede hangi yöntemi tercih edeceği hastalığa yönelik dini-toplumsal bakış, eğitim, ulaşım, ekonomik şartlar, bireysel tercihler gibi birden çok değişkene bağlıdır. Kaldı ki tek tercih ile yetinilmiyordu. İlk tercih bazen bir muska, bazen okuma-dua veya denenmiş bir ilaç olarak değişse de genellikle insanlar birden çok yöntemle başvurmakta birleşiyordu.”*⁴ Bu yaklaşım biçimi yazarın tarihçi olarak deliliği çalışmasına ışık tutmaktadır. Yazar delilik olgusundan hareket ederek cumhuriyetten geriye doğru gitmiş, hastalık üzerinden ciddi bir toplumsal panorama çıkarmıştır. 2013 yılında konuyla ilgili yayınladığı ilk kitabından itibaren delilik okuması yapıldığında, konuyu modern dönemden öncesine doğru derinlikle taşıdığı görülecektir.

Deliler ve Delilik kitabında yazarın işinin önceki kitaplara göre daha zor olduğu söylenebilir. Bir kere eldeki delilik ile ilgili malzeme yazma eserlerden, tasavvuf kitaplarından, folklorik kaynaklardan toplanmıştır. Bunun iğneyle kuyu kazma misali bir uğraş olduğunu, dikkat ve özveriyle yapıldığını gözden kaçırmamak gerekir. Kitap bir giriş, dört bölüm, son söz ve kaynakça kısımlarından oluşmaktadır.

Girişte (9-20), çalışmanın sebebi olarak insanın kendini ve diğerini anlama çabasıyla Osmanlı kültür tarihinde bu çalışmanın gerekliliğine duyulan inanç gösterilir. Türk psikiyatri tarihinin gelişimine dair çalışmaların özetlendiği bu bölümde, Michael W. Dols'un hazırlamış olduğu *“Majnun: The Madman in Medieval Islamic Society”* gibi yabancı çalışmalara da yer verilir. Kılıç, bu alandaki çalışmaların yetersizliğini ve alanda çalışmanın zorluğunu şu şekilde dile getirir. *“Alana hâkim olan sessizlik sadece ilgi eksikliğiyle geçiştirilemeyecek kadar önemlidir. Zira bunda, esasen, deliler ve deliliğin Osmanlı'daki tarihinin modern psikiyatri öncesi, yani 15.-18. yüzyılları kapsayan bir zaman diliminde ele alınmasının pek çok belirsizlik ve güçlüklerle karşılaşmak anlamına gelmesini aramak gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim metodolojik sorunlara geniş ve dağınık bir kaynak grubu ile çalışma zorunluluğu eşlik ediyor.”* (s.13-14) Arşiv belgeleri, kronikler, şer'îye sicilleri, mühimme ve vakıf kayıtları, fetva mecmuaları, ahlâk, tıp kitapları, seyahatnameler, menakıbnameler, biyografi, edebi ve tasavvuf eserleri Kılıç'ın kaynakları arasında yer alır. O, bütün kaynak gruplarının eksiksiz bir şekilde incelendiği iddiasını taşımaz, en azından görülebilenlerden elde edilen verilerin değerlendirme imkânı sağladığını belirtir. Girişi, deli kelimesinin kullanım nedenine dair kısa bir açıklamayla bitirir.

Birinci bölüm (21-100), *“Osmanlıların Deliliğe Dair Bilgisi”* başlığını taşır. İlk alt başlık (21-40) ise *“Tıbbi bilgi: Sebep-belirti-tedavi”* şeklindedir. Burada, Osmanlıların deliliği anlama ve açıklamaya yönelik bilgi birikimlerinin önemli bir sahasının tıp olduğu vurgulanır. Tıp bilgisi ve bu bilgiye dayanan kişilerin tanı, değerlendirme, uygulamalarına yön veren ana ilkeler için ise temel kaynak grubu olarak tıp eserleri gösterilir. Erken dönemin tanınmış Türkçe tıp eserlerinden başlayarak 18. yüzyıla kadar verilen eserlerden yola çıkarak baş hastalıklarıyla ilgili isimlendirme, hastalığın seyri ve tedavi yöntemleri örneklerle açıklanır.

Oldukça geniş bir yelpazeye yayılan baş hastalıkları yanında, esasen duygu ve davranış bozuklukları, taşkınlık-tutarsızlık, hezeyan ve tutkular üzerinde durulduğu görülür. Bu yapılırken söz konusu hususları içeren mâlihülya, manya, dâü'l-kelb ve kutrub illetlerine dair Osmanlı dünyasında 15.-18. yüzyıl aralığındaki ortak tıbbi birikime odaklanılır. Bunların oluşum sebepleri ve tedavi yöntemleri metinlerden hareketle ortaya konulur. *“Örneğin Mümin b. Mukbil, çok çeşitli vehim ve hayaller olduğuna dair açıklamasını bir kadının boğazından yılan girdiğine inanması örneğiyle detaylandırır. Vehminin bir türlü*

⁴ Rüya Kılıç, *Hasta, Doktor ve Devlet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 84.

önüne geçilemeyen ve hastalığı günden güne artan kadına çare bir “tabib-i hâzık” gelmişti. Buna göre, tabip, önce hastaya olayın nerede, nasıl gerçekleştiği ve yılanın tarifini sorarak bilgi alır, ardından da kusturduğu hastaya bulup parçaladığı benzer bir yılanın parçalarını gösterir. Böylece yılanın dışarı çıktığına inanan kadın vehminden kurtulur.” (s. 28) Kılıç, bu ilk alt başlığın sonunda, tıp eserlerinde deliliği; korku, keder, endişe ve hezeyanın yol açtığı ya da eşlik ettiği şiddet, saldırganlık, tutarsızlık ve taşkınlık üzerinden tanımlandığını ve hıtlar teorisi çerçevesinde vücuttaki sıvı dengesine dayanan bir tedavi yöntemi uygulandığını belirtir.

İkinci alt başlık (40-46) ise “Ruh Sağlığı”dır. Bu başlık altında daha çok, yıkıcı duygusal sorunlar, zihinsel karışıklık ve muhakeme yeteneği üzerindeki yoğun etkileri sebebiyle hareket-i nefsanîye ve uyku bahisleridir. Kılıç, nefsanî hastalıkların sebebinin beden ve mizaçtan kaynaklandığında cismani tıbbın, alışkanlık ve kötü fiillere devam etmekten kaynaklandığında ise ruhani tıbbın yani ahlâk ilminin tedavide etkili olacağını söyler.

Üçüncü alt başlığı (46-87) ise *Tıbb-ı rûhânî: Ahlâka dayalı ruh sağlığı*” oluşturur. Öncelikle tıbb-ı ruhânî kaynaklardan yola çıkılarak açıklanmaya çalışılır. Burada Seyyid Şerif Cürânî, Ebu Bekir er-Râzî, Ya’kub b. İshak Kindî, Sinan Paşa, Fârâbî, Taşköprülüzâde, Kınalı-zâde Ahi Çelebi, Muhyî-yi Gülşenî’nin eserlerinden faydalanılarak hastalıkla ilgili açıklamalardan sonra tedaviye yönelik bilgiler verilir. Sonrasında nefsanî hastalıklar bahsiyle ilgili olarak öfke, üzüntü, korku, vesvese, kaygı ve ölüm korkusu sırasıyla ele alınır ve bu kavramların ne olduğu, insana nasıl zarar verdiği ve tedavi usulleri açıklanır. Kılıç, öfke, kaygı, vesvese, keder, ölüm korkusu ve haset gibi marazi duyguların önüne nasıl geçilebileceği ile ilgili şunları söyler: “Her ne kadar bunların her insanda olduğu ve sınırlamanın zorluğu kabul edilse de yenilgi asla mazur görülmez. Duygu ve davranış sorunlarına sebep olan aşırılık ile baş etmeye yönelik stratejiler sunulur. Cismani tıpta olduğu gibi burada da önerilen denge, yani zıddı ile tedavidir. Bunu mümkün kılacak olan ise akıldır. İnsan, nefsinin harekete geçirdiği rahatsızlığı kontrol altına almak için akıl ve düşünme yeteneğini devreye sokmalı ve nasihatleri dikkate almalıdır.” (s. 68-69). Bu bölümde insanı toplumsal normların dışına iten unsur olarak aşk üzerinde de durulduğu görülür. Zira aşk burada “insanın içinde taşıdığı bir zaaf ve beraberinde getirdiği sıkıntıları, aşırılıklarıyla ifrat türlerinin en tehlikelisi” olarak değerlendirilir (s. 69). Sonrasında aşkın hâkim olduğu alanlar olarak tasavvuf ve edebiyattan örneklerle konu işlenir ve sonunda Leylâ ve Mecnûn ile ilgili beş ayrı minyatür göze çarpar.

Dördüncü ve son alt başlık (87-100) ise “Folklorik halk tıbbı: Tekke-türbe ziyaretleri, dua, büyü” şeklindedir. Toplumun yüzyıllardır kendi geleneklerinden beslenen bir ruh sağlığı pratiği olduğunu söyleyen Kılıç, sözlü olup geleneğe dayanan, günümüzde de devam eden bu pratiklerden geçmişteki toplumda ruhsal tedaviye dair birtakım çıkarımlarda bulunma imkânına sahip olduğumuzu belirtir (s. 87). Osmanlı’daki ruh sağlığı pratikleri örnekleriyle birlikte anlatılır ve başvurulan yöntem ne olursa olsun kişinin yöntemin geçerliliğine güvenmesinin önemine değinilir. Bu güveni tesis eden şeyin ise, daha önce tecrübe edilip başarılı olunduğuna dair rivayetlerle güçlendirilmiş söylemler olduğu ifade edilir (s. 100).

Söz konusu çalışmanın ikinci bölümünü (101-133) “Toplumsal Algı ve Tanı” başlığı oluşturur. Bu bölümde Kılıç’ın insanların deliliğe dair algı, kavrayış ve tutumunun bazı yönlerini belirlemede çeşitli kaynak gruplarını bir arada kullandığı görülür. Edebi eserler, biyografik eserler özellikle şu’arâ tezkireleri, şairler ve eserleri, belgelerden faydalanılan bölümde ilk olarak biyografik tanımlamalarda dikkat çeken unsur, görünüş ve davranışlardaki kural dışılığın kayda değer bulunmasıdır. Dış görünüşe eşlik eden davranış

şekli ise, genellikle toplumdaki uzak durma, yalnızlığa yönelme ve suskunluktur (s. 106). Deliliğe dair toplumsal algı ile tanıyı birlikte düşünmenin meselenin açıklığa kavuşturulması açısından gerekli olduğunu düşünen Kılıç, şu tespitlerde bulunur: “Zira mahkeme kayıtlarında aile ve mahallelinin bir kişinin deli olup olmadığına ilişkin ifadeleri, toplumsal kabule dayalı beyanlarının kararı belirlediği görülüyor... Diğer taraftan hukuki olarak yetki sahibi kadı, kişinin deliliğine dair karar verirken mahalle sakinlerinin ifadelerini dikkate almakla birlikte bir tabibin görüşüne başvurabilir ya da mahkemede hazır bulunması hâlinde hâl, hareket ve sözlerine bakarak kendi değerlendirmesine güvenebilir.” (s. 130)

Üçüncü bölüm (135-150), “Bakılan ve Korunan” başlığı adını taşır. Bu bölümün kaynak grubunu daha çok mahkeme kayıtları oluşturur. Hukuki açıdan delilerin korunması, bakılması ve muhafaza edilmesi gerektiğini aktaran Kılıç, deliliğin ister uzun süreli ister kısa süreli olsun her iki durumda da temyiz gücünden yoksun bulunma hâlinde fiil ehliyetinin ortadan kalktığını, cezai sorumluluğunun olmadığını, borç ve haklara ehil olduğunu vurgular. Deli adına ihtiyaç duyulan tasarrufun yapılabilmesi için vasiye ihtiyacı olduğunu belirtir (s.137-138). Delilerin korunması, bakılması, muhafaza edilmesi ve maddi sorumluluğunun alınması gibi durumları mahkeme kayıtlarından örnekler sunarak anlatır.

Dördüncü bölümde (151-167) “Muhafaza ve İhraç Edilen” başlığı altında Osmanlı’da deliye dair siyasi ve toplumsal kontrol biçimlerinin değişikliği anlatılır. Kılıç delilerin muhafazasıyla ilgili olarak şunları söyler: “Deliler yaşadıkları yerden ihraç edilebilir, sürgüne gönderilebilir, tedavi almaya zorlanabilir, bağlanabilir, bir bimarhâneye veya eve kapatılabilir. Şartlara göre belirlenen yöntem başarısız olduğunda bir başkasıyla değiştirilir. Birey, aile, mahalleli veya mahalli yöneticilerden gelen taleplerin uygulamaya geçirilebilmesinde belirleyici ve düzenleyici olan ise merkezî otoritedir.” (s. 151). Taleplerin uygulamaya dönüşebilmesi için merkezî otoritenin temsilcisi olan kadıların kararları gerekliliği örneklerden yola çıkılarak gösterilir. Bu bölümde ayrıca Osmanlı’da var olan Dârüşşifâlar’ın özellikleri ve buralarda uygulanan tedavi şekilleri hakkında da bilgi verilir. 16. yüzyılda bir Osmanlı hastanesinin akıl hastalıkları bölümünü gösteren bir minyatürle bu bölüm bitirilir.

Son sözde (169-170) ise Kılıç, toplumun bir parçası olan fakat görülmeyen, görüldüklerinde ise bazı klişe ifadelerle tanımlanan ya da bir eğlence konusu olarak beliren delileri gündelik hayatın içinde yer alan, çevresindekilerden etkilenen ve onları etkileyen kişiler olarak sunma isteğinden bahseder. Bunu da insanların deliliğe dair tanı, algı ve tavırlarıyla birlikte anlamlandırmaya çalıştığını belirtir (s. 169). Meselenin eksiksiz bir biçimde ortaya konma iddiasında olmadığını belirten yazar, yapıları şu şekilde özetler: “Yapılan sadece Osmanlı’da deliler ve delilikle ilgili yüzeysel ve genelleyici yargılara varmak yerine bunları anlamaya ve anlatmaya yönelik sınırlı bir çabadan ibarettir.” (s. 170)

Kaynakça bölümünde (171-180) ise, yazarın çalışmasını hazırlarken yararlandığı kaynaklara yer verilir. Kılıç’ın titizlikle yürüttüğü bu çalışmada kaynakların çeşitliliği göze çarpar. Arşiv belgelerinden kadı ve şer’iye sicillerine, kitaplardan tezlere, makalelere, bildirilere kadar ulaşılabilecek birçok kaynağa ulaşılmış olduğu görülür. Kaynakçada, devlet arşivleri başkanlığı Osmanlı arşivi ve İstanbul kadı ve şer’iye sicillerinin yanında soyadına göre alfabetik olarak dizilen 156 kaynak eser yer almıştır.

Delilik ve delilerin erken modern dönem Osmanlı’da ele alındığı bu çalışmada, sadece tıbbın değil aynı zamanda toplumun meseleye bakış açısı da verilmeye çalışılmıştır. Kılıç’ın delilik ile ilgili kaleme aldığı üç eser birbirini bütünlükten, ciddi bir eksiğin dolmasını sağlamıştır.

Kaynakça

Ayverdi, İlhan(2005), Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Kılıç, Rüya (2020), Hasta, Doktor ve Devlet, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Kılıç, Rüya (2023), Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik. İstanbul: İletişim Yayınları.

Türk Dil Kurumu, (2011), Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.